

KÜTÜPHANECİLİĞİN TARİHÇESİ VE İLK KÜTÜPHANELER

Dr. Halis ALAR*

GİRİŞ:

Kütüphanecilik tarihi, insanların kültür ve medeniyeti ile iç içe ve onun kadar eskidir. İnsanlar yerleşik düzene geçip yazıyı bulduktan sonra, düşündüklerini, bildiklerini taş, ağaç kabuklarına, madenlere yazmaya başladılar.

M.Ö. 2500-3000 yıllarında Dicle, Fırat ve Nil nehri yakınlarında kurulan medeniyetler yazıyı teşvik etmiş, devlet yazışmaları, antlaşmalar, kanunlar, yönetmelikler çoğalmış ve bunların saklanması ve korunması gerekli olmuştur. İşte kütüphane ihtiyacı da böyle ortaya çıkmıştır.¹Yine en eski mesleklerden birinin de kütüphanecilik mesleği olduğunu söylesek yanılmayız. Nitekim yapılan kazılarda M.Ö. 2400 yılına ait bir levhada bir Mısırlının “*kitaplar evinin sahibi*”² unvanını taşıdığı bilinmektedir.

Ortaçağ’a kadar bilinen en eski kütüphaneler Asur, Yunan ve Roma kütüphaneleridir. İlk örneklerine rastlanan Mısır kütüphaneleri daha çok krallara ait kütüphanelerdir. Halkın yararlandığı halk kütüphanesi diyeceğimiz ilk örnekler ise Yunanistan’da rastlanmaktadır. Bergama ve İskenderiye kütüphaneleri buna örnektir.³ İlkçağ’daki Roma, Mısır ve Yunan medeniyetlerinde altın çağını yaşamış kütüphaneler, ortaçağ’da hakim olan baskıcı Hıristiyanlık anlayışı tüm kurumlarda etkili olduğu gibi, kütüphaneleri de baskı altında tutmuştur.

*“Ortaçağ’ın devam ettiği 800 yıllık zaman içinde batıda kitap kiliselerden ve manastırlardan dışarıya çıkmamıştır. Kitaplar adeta bir zîynet eşyası gibi korunuyor, sadece papazlar ya da saray mensupları bunları kullanabiliyordu.”*⁴ Ortaçağ’da umumi kütüphaneler yok oldular. Hıristiyanlık dini dışındaki kitapların çoğu da imha edildi. Saklananlar günümüze ulaşmıştır. Tekrar rönesans dönemiyle rahatlığa kavuşan kütüphaneler, yeniden çeşitli eserlerle donatıldı ve halkın yararlanabileceği umumi kütüphaneler de açıldı.

1.1. KÜTÜPHANENİN TANIMI:

Kütüphanenin tanımına geçmeden önce, kütüphane kelimesinin anlamı üzerinde durmamızda yarar vardır. Türkçe’de kullandığımız ‘kütüphane’ kelimesi

* Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Nuray Yıldız, Eskiçağ Kütüphaneleri, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985, s.8.

² Adnan Örtügen, Bibliyotekçinin El Kitabı, s.12.

³ Fehmi Ethem Karatay, “Kütüphane Tarihi Menşei Hulasa-i Tarihiyesi”, T.K.D.B. XVII 1, s.18.

⁴ İsmet Binark, “Eski Devrin Kitapçıları”, T.K.D.B XIII 2, s.160.

Arapça ve Farsça iki kelimenin birleşmesiyle meydana gelmiştir. *Kütüp*=kitaplar (Arap.), *hane*= ev (Fars.)⁵Halk arasında evlerde kullanılan kitapraflarına da ‘*Kütüphane*’ denilmektedir.

Kütüphane karşılığı olan ve bugün batı dünyasında kullanılan *bibliothek* kelimesinin aslı Yunancadır. Bu kelime Latince’de ‘*biblion*’ ve ‘*theke*’ kelimelerinin birleşmesiyle ‘*Bibliotheca*’ şeklinde ifade edilmiştir. ‘*Biblon*’, papirus veya papirus rulolarına verilen ad olup, papirusun yazı malzemesi olarak kullanılması ile birlikte bu kelime de kullanılmıştır. ‘*Theke*’ ise herhangi bir şeyi içine alan, saklayan, koruyan anlamına gelmektedir.⁶ Bu iki kelimenin birleşmesi ise, kitapların korunduğu, saklandığı yer anlamını ifade etmektedir ki, bu şekliyle Türkçe karşılığı olan ‘*Kütüphane*’ kelimesine de anlam bakımından çok benzemektedir.

Avrupa dilleri, Yunanca ya da Latince’nin tesirinde kalarak bu kelimeyi değişik biçimlerde kullanmışlardır. Fransızca’da ‘*Bibliothèque*’, İspanyolca ve İtalyanca’da ‘*Biblioteca*’, Yunanca şekline benzer bir biçimde kullanılmıştır. Almanca’da ‘*Bibliothek*’ kelimesi yerleşmiştir. İsveç ve Danimarka dillerinde ‘*Bibliotek*’, Hollanda dilinde ‘*Bibliotheke*’, Rusça, Bulgarca ve Polonya dillerinde ‘*Biblioteka*’, İngilizce’de ‘*Library*’ kelimeleri kullanılmıştır.⁷

Kütüphanenin çok çeşitli tanımları yapılmaktadır. Bu tanımlardan yaygın olan bir kaçı üzerinde duralım. “*Kütüphane: Kuruluş amaç ve görevine uygun kitap, film, plak vb. gibi her türlü düşünce ve sanat ürününü toplayan, düzenleyen ve genel olarak karşılık gözetmeden ve ayırım yapmadan okurların yararına sunan kurum.*”⁸ olarak tanımlanmaktadır. Encyclopedia Britanica’da ise, “*Kütüphane: Basılı ve yazılı materyal koleksiyonlarının, genel okuma, araştırma ve çalışma için organize edilmesi ve düzenlenmesi*”⁹ olarak tanımlanmaktadır.

Türkçe sözlüklerde ise şu şekilde tanımlanmaktadır: “*Kütüphane: Basılı ya da el yazması yapıtların korunduğu, toplandığı ve okurların okuması için hazır bulundurulduğu, okuma zevkinin artırılması için bazı etkinliklere yer verildiği kuruluşlardır.*”¹⁰ Bir başka sözlükte buna benzer bir tanım şu şekildedir: “*Kütüphane: kitap ve diğer benzerlerinin saklandığı, korunduğu ve yararlanmak için ödünç verildiği yer*”¹¹ olarak ifade edilmektedir. Dikkat edilirse kütüphane tanımlarında ortak olan özellikler, bilgi kaynaklarının toplanması, korunması, düzenlenmesi ve yararlandırılması her tanımda geçmektedir. Kitabın ve kütüphanenin ilk icat edildiği dönemden beri, kütüphane karşılığı olarak kullanılan ‘*bibliothek*’ kelimesi içinde kitap ve kitapların konulduğu, muhafaza edildiği bina ile

⁵ Nuray Yıldız, Eskiçağ Kütüphaneleri, s.3.

⁶ Osman Ersoy, “Kütüphelerin Çağımızdaki Önemi”, T.K.D.B. X 1, s.2.

⁷ Nuray Yıldız, A.g.e., s.7.

⁸ Berin U. Yurdadoğ, Kitaplıkbilim Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 1974.

⁹ Encyclopedia Britanica, a New Survey of Universal Knowledge Chicago, Encyclopedia Ltd.

¹⁰ Kemal Demiryay, Temel Türkçe Sözlük, İnkılap Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1990.

¹¹ Hüseyin Kuşçu, Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu, Sabah Yay., İstanbul 1990.

birlikte bu binada vücuda getirilen tesisler ve organizasyonlarda ifade edilmekte idi. Tüm bu tanımların ışığında kütüphaneyi şu şekilde tanımlayabiliriz:

Kütüphane: Basılmış ya da basılmamış bilgi değerine sahip tüm dokümanların toplandığı, arandıklarında en kolay şekilde bulunacak biçimde organize edildiği, özellikle hizmete sunulduğu ve ödünç verildiği kurumlardır. Bu tanımlarda kütüphanenin genel olarak faaliyetleri belirtilmektedir.

1.2. Kütüphanenin Önemi

Kütüphanenin öneminden bahsederken D.T.C. Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü'nde hocalık yapmış olan Prof. Dr. Carl M. White'in kütüphanelerin önemini vurgulayan şu sözünü belirtmekte yarar var.

Carl M. White göre kütüphaneler, "geniş anlamıyla modern iletişim araçlarının en önemlilerinden birisi olarak kabul edilebilirler. Çünkü, ister araştırma ve üniversite, ister okul ve halk kütüphaneleri şeklinde olsun, bunların hepsi insanlığın yeryüzünde mevcut hazinelerin en mükemmiyle yani hemcinslerinin verdiği fikir mahsulleriyle temasını sağlayan temel kurumlardandır."¹²

Yazının icadından günümüze kadar bilgi iletişim aracı olarak kullanılan kitap, halen bu özelliğini birinci sırada götürmektedir. Zamanımızda gazete, televizyon, radyo vb. gibi bir çok iletişim ve kültür aracı, kitap ve kütüphanenin önemini azaltmamışlardır.

Kütüphanelerin en önemli görevleri, büyük bir emeğin ürünü olan bilgi kaynaklarını (kitaplar vb.) toplamak, korumak, onları arandıklarında en kolay bulunacak biçimde organize etmek ve toplumun yararına sunmaktır. Kütüphaneler toplumun her kademesinde ki insana bilgi hizmeti verirler. Üniversitelerimizde bir an için kütüphanelerin ve kitapların olmadığını düşünecek olsak, acaba bilimsel faaliyet eğitim, öğretim ne durumda olurdu? Herhalde iyi olmazdı.

Kütüphanelerin önemi çağımızda daha da artmaktadır. En çok kitaba sahip ve en iyi kütüphaneleri yine en güçlü ve gelişmiş ülkelerde görüyoruz. Bugün en ünlü kütüphaneler Amerika ve Avrupa'da bulunmaktadır. Kütüphanenin önemini Amerikalı bir kütüphaneci şu şekilde anlatmaktadır: "Bir an için yüzünde her şeyin yok olduğunu, yerle bir olduğunu ve bütün medeniyetin silindiğini farzetsek sadece Congress Library'nin yeryüzünde kaldığını kabul etsek tüm bu medeniyeti yeniden, bu kütüphanedeki bilgi kaynaklarıyla kurmanın mümkün olabileceğini söyleyebiliriz."

2-KÜTÜPHANECİLİĞİN TARİHÇESİ

İnsanoğlu yazıyı icat ettikten sonra, yazıyı yazabileceği ve onu saklayabileceği şeyleri araştırmaya koyulmuştur. İlk çağlarda insanlar yazıları, taş,

¹² Osman Ersoy, "Kütüphanelerin Çağımızdaki Önemi", T.K.D.B. X, 1-2, s.2.

maden gibi dayanıklı malzemeler üzerine yazıyorlardı. Daha sonra, daha hafif olan tahta, kil gibi malzemeler kullanmaya başladılar. Çinliler ipek malzemeler, Mısırlılar ise Nil kıyılarında yetişen bir bitki olan Papirus üzerine yazmaya başladılar.¹³ Papirus bitkisi taş, kil, maden ve tahtadan daha uygun bir yazı malzemesidir. Yapraklarının genişliği ve lifli oluşu yazıya en uygun malzeme idi. Papirus M.Ö. VII. yüzyılda Yunanistan'a, M.Ö. II. yüzyılda da Roma'ya girdi ve Papirus tomarları kullanılmaya başladı.¹⁴ Papirusun tomar biçiminde saklanması, kolay taşınması ve okunması onun çabuk yayılmasına ve uzun süre kullanılmasına sebep olmuştur.

Asya ülkelerinde ilk çağlardan beri tabaklanmış deri yazı malzemesi olarak kullanılıyordu. Bergama imalathaneleri koyun derisini cilalayarak beyaz bir renk vermek suretiyle pergamenum (parşomen)in bulunmasını gerçekleştirdiler.¹⁵ Yazı malzemesi olarak derinin kullanılması yazı yazmayı kolaylaştırdı. Parşomenin katlanabilmesi, dayanıklı oluşu ve kolay taşınabilmesi, parşomenin kısa zamanda yayılmasına sebep olmuştur.

2.1. Eski Mısır Kütüphaneleri:

Eski Mısırdaki devletlerin teokratik yapısına bağlı olarak, kütüphaneler, tapınaklarda bulunuyordu. Kitapların konuları daha çok din ve dini törenleri, felsefe, tıp, kimya ve devlet yazışmalarını içeriyordu. Her kutsal tapınağın bir okulu ve kütüphanesi bulunuyordu, kütüphanelerin kullanımı rahiplerin elinde idi.¹⁶

Kütüphanecilere, kitaplar evinin sahibi ünvanı veriliyordu. M.Ö. 2400 yılında yaşamış Mısırlı bir kütüphaneci bu isimle anılıyor,¹⁷ kütüphanecilik babadan oğula geçiyor ve önemli bir görev olarak addediliyordu. El Amar'da yapılan kazılardan M.Ö. 1800-1792 yıllarına ait 370 tablet ele geçmiştir. Kil tabletler üzerine yazılmış olan bu eserler daha çok küçük Asya, Mısır ve Mezopotamya arasındaki siyasal yazışmaları konu almakta idi.¹⁸ Papirusun icat edildiği yer olan Mısır'da mezarlardan ele geçen papirus üzerine yazılmış olan kitapların gerek rutubet gerekse çok uzun bir sürenin geçmiş olmasından dolayı çok tahribata uğramış ve bir çok bilginin çözümlenmesi imkansızlaşmıştır.¹⁹ Genellikle Mısır'daki tapınaklarda kurulmuş olan kütüphane koleksiyonları gelişmiş bir katalog sistemiyle organize edilmişlerdi.²⁰ Bu nedenle kütüphanecilik tekniğinin ilk defa Mısır kütüphanelerinde kullanıldığı sanılmaktadır.

¹³ M. Türker Acaroğlu, T.K.D.B XX (2), s.73.

¹⁴ A.g.e., s.73.

¹⁵ A.g.e., s.74.

¹⁶ Nuray Yıldız, Eskiçağ Kütüphaneleri, Marmara Üniv. 1985.

¹⁷ Adnan Ötügen, Bibliyotekçinin Elkitabı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1947, s.8.

¹⁸ Nuray Yıldız, A.g.e., s.9.

¹⁹ Leman Şenalp, T.K.D.B. VI, 3, s.40.

²⁰ The Encyclopedia Americana, Newyork American co, 1970, s.17.

2.2. Asurbanibal Kütüphanesi

Bilinen en eski kütüphane Asur imparatorluğunun merkezi olan Ninova'daki krallık kütüphanesidir. Bu kütüphane M.Ö. 667-626 yıllarında Asur kralı Asurbanibal Sardanapal tarafından kurulmuştur. Bu kütüphane Nabopolassar tarafından Ninova'nin zappedilmesine kadar yaşamış M.Ö. 606'da yıkılmıştır. Kütüphanenin kalıntıları 1850 yılında yapılan kazılarda İnglayard tarafından bulunmuştur. Musul civarında yapılan bu kazılarda 16x24 cm boyunda 24000 tuğla levha bulunmuş ve bunlar British Museuma götürülmüştür. Asurca yazılmış olan bu levhaların her biri bir kitap sayfası gibidir.²¹ Nineva'nın zaptı sırasında Şehrin ve Asurbanibal kütüphanesinin de tahrip edilmesi, bir çok tabletin de parçalanıp yok olmasına sebep olmuştur.²² Bazı kaynaklara göre 30.000 civarında olduğu söylenen Asurbanibal kütüphanesindeki tabletlerin konuları; resmi belgeler, makbuz senetleri, resmi ve özel yazışmalar, tıp, astronomi, mitoloji, büyüculük ve edebiyatla ilgili eserlerdi. Ayrıca inşaatlarla ilgili bilgiler, Asur diliyle ilgili eserler, dinle ilgili eserler de bulunmakta idi.²³

2.3. Eski Yunan Kütüphaneleri

Her ne kadar papirus bitkisinin Mısır'da Nil nehri kenarında yetişmesinden dolayı yazılı dokümanların (tomarların) Mısır'da çoğalması ve ilk kütüphane örneklerinin Mısır'da ortaya çıktığı söylenirse de ilk defa gerçek anlamda kütüphane ve özellikle ilk genel kütüphanelere eski Yunanistan'da rastlanmaktadır. Nitekim M.Ö. VI. yüzyılda Pisistratos tarafından ilk Halk Kütüphanesi'nin Atina'da kurulduğu söylenmektedir.²⁴Büyük çabalarla, hatta büyük emek ve paralar harçayarak iyi bir kütüphane meydana getiren Pisistratos'un bu kütüphanesi Pers kralı Kserkses Atina'yı aldığı zaman bütün şehri yakmış (M.Ö. 480), bu kütüphanede bulunan tüm koleksiyonu da Persia'ya götürmüştür. Daha sonra (M.Ö. 312-280)'de kral Selevkos Nikator bu koleksiyonu Atina'ya geri getirmiştir.²⁵ M.Ö. 4. ve 5. yüzyılda Yunanistan'da kişilere ait bir çok kütüphaneler kurulmuştur. Fakat ilk mükemmel kütüphane Aristotle tarafından (M.Ö. 384-322) yılında kuruldu ve kütüphane Aristotle tarafından organize edildi. Ölümünden sonra kütüphanenin yönetimi Theophrastus daha sonra da Neleus'a geçti. Burada bulunan kitaplar daha sonra Atina'ya ve oradan da Roma'ya götürüldü.²⁶

Gerek koleksiyonların kütüphanecilik tekniğe uygun organizasyonu gerekse halka açık olmaları nedeniyle kütüphane dediğimiz kurumların ilkinin Mısır'da değil eski Yunanistan'da kurulduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Zira Mısır'da kurulan kütüphanelerin hemen hepsi mabetlerde ya da kral saraylarında idi.

²¹ Adnan Ötügen, A.g.e., s.13.

²² Leman Şenalp, T.K.D.B VII 3, s.41.

²³ Nuray Yıldız, A.g.e., s.14.

²⁴ Fahri Ethem Karatay, T.K.D.B. XVII 1, s.18.

²⁵ Nuray Yıldız, A.g.e., s.43.

²⁶ The Encyclopedia Americana, Newyork American co, 1970.

Bunlardan faydalanan kişiler ise çok sınırlı bir gurup idi. Herkesin yararlanması söz konusu değildi. Halbuki eski Yunanistan'da ise bugünkü Halk kütüphanelerine benzer bir hizmetin verildiği bilinmektedir.

2.3.1. İskenderiye Kütüphanesi

Tarihte kurulmuş en büyük kütüphane olarak vasıflandırılan İskenderiye Kütüphanesi, M.Ö. III. yüzyıl başlarında bir Yunan sömürgesi olan İskenderiye'de II. Ptolemeus tarafından kurulmuştur.²⁷ İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kitap sayısı hakkında çok çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. 200.000 ile 700.000 arasında kitap adedi olduğu söylenen kütüphanedeki kitaplar papirus tomarları biçiminde idiler.²⁸ M.Ö. III. asırda 700.000 dolayındaki bu kadar eseri toplayıp böylesine büyük bir kütüphane kurmak, tamamen Ptolemeus II'nin bilim, edebiyat ve kitaba olan düşkünlüğünden kaynaklanmaktadır. Kitapları ya satın alıyor, ya da zorla el koyarak temin edip büyük koleksiyonlar oluşturuyordu. Bu merakı İskenderiye Kütüphanesi'nin kurulmasına sebep olmuştur.²⁹

İskenderiye Kütüphanesi tarihte bir kaç kez tahrip edilmiştir. Fakat bilinen ilk ve en büyük tahribat Caesar'ın Mısır'a yaptığı sefer sırasında olmuştur. M.Ö. 48 yılında Caesar İskenderiye'yi kuşattı ve teslim aldı. Şehri yağmaladı, yaktı. Bu arada bu mükemmel kütüphane de yandı.³⁰ İskenderiye halkının mücadelesini kırmak ve tıkanan yolunu açmak için şehri ateşe -vermek zorunda kaldığı söylenmektedir.

2.3.2. Bergama Kütüphanesi

Yaklaşık olarak İskenderiye kütüphanelerinden yüz yıl kadar sonra II. Atalos tarafından batı Anadolu'da bugünkü Bergama (Bakırçay) şehrinde kuruldu. Bu şehir Avrupa ile Asya arasında bir ticaret köprüsü üzerinde idi. Aynı zamanda politik ve kültürel etkinliklere uygun bir yerdirdi.³¹ I. Atalos sanat ve kültüre olan merakından dolayı şehri güzelleştirdi. II. Attalid bu durumu devam ettirmiştir.

Kütüphane kurma tasarısının I. Atalos'dan çıktığı II. Eumenes zamanında kitap toplama ve kütüphane binasına başlama işinin gerçekleştirildiği ve II. Attalos zamanında da bu çalışmaların tamamlandığı söylenebilir.³² Büyük bir gayretle 200.000 rulo bilgi kaynağının bir araya toplandığı Bergama Kütüphanesi'nde seçkin eserlerin toplanmasına ve İskenderiye Kütüphanesi ile rekabet edilmesine başlandı.³³

²⁷ Adnan Ötügen, A.g.e., s.13.

²⁸ Adnan Ötügen, A.g.e., s.14.

²⁹ Nuray Yıldız, A.g.e., s.72.

³⁰ Nuray Yıldız, A.g.e., s.81.

³¹ The Encyclopedia Americana, New-york, s.354.

³² Nuray Yıldız, A.g.e., s.149.

³³ Adnan Ötügen, A.g.e., s.15.

M.Ö. 133 yılında Bergama Romalıların eline geçtikten sonra bu kütüphanenin önemi azaldı. Marcus Antonius'un M.Ö. 82-39 yıllarında yakılan İskenderiye Kütüphanesi'nin yerine geçmek üzere Kleopetra'ya hediye amacıyla kitapları İskenderiye Kütüphanesi'ne gönderdi.³⁴ Bu kütüphanede çalışan personal aynı zamanda bilim adamı idiler. Hem kendi bilimsel çalışmalarını yürütüyor hem de kütüphanecilik işlerini yapıyorlardı. İskenderiye Kütüphanesinde de kütüphanecilik hizmeti bu şekilde idi.

2.4.Roma Kütüphaneleri:

Romalılar savaşçı bir millet idiler. Savaşta yendikleri ülkelerin mallarını ülkelere getiriyorlardı. Romalılarda kütüphane olayı bu şekilde ortaya çıkmıştır. Çeşitli ülkelere özellikle Yunanlılardan getirdikleri kitaplarla kütüphanelerini kurdular. Bundan dolayı da Roma kütüphaneleri Yunan kütüphanelerine benzer. Romalı komutan Aemilius Paulusun Makedonya kralı Perseus'un Pella'daki kütüphanesini Roma'ya savaş ganimeti olarak getirdiği kaynaklarda belirtilmektedir. Bu kütüphane Roma'da kurulan diğer kütüphanelere örnek olmuş, böylece Roma'da Yunan kültürünün yayılmasını sağlamıştır.³⁵ Roma'da kurulan ilk halka açık kütüphane (M.Ö. 39) yılında Libertas mabedinde açılan kütüphanedir. Bu kütüphaneyi açan Dalmaçyayı fetheden Asinius Pollio'dur. Kütüphanede Yunanca ve Latince eserler yer almıştır. Savaş ganimetinden kütüphane kuran komutanlar, Aemilius, Paulus, Sulla, Lucullus'dur. Yine imparatorluk zamanında Augustus, Tiberius, Vespasian, Domitian tarafından da çok önemli kütüphaneler kurulmuştur. Yine imparator Ulpius Trajanus tarafından M.S. 98-117'de kurulan ve imparatorun adını taşıyan kütüphane bunların en mükemmelidir. Umumi kütüphaneler yanında çok önemli özel kütüphaneler de vardı. Bunlardan önemlileri meşhur Cicero'nun, Virjil'in, Varro'nun kütüphaneleri sayılabilir.³⁶ 800.000 nüfuslu Roma'da 28 umumi kütüphanenin bulunduğu bilinmektedir.

2.4.1. Efes Kütüphanesi:

Efes Kütüphanesi, Roma kütüphanelerinin en önemlilerinden olup, Roma senatörü Sardes'li Celsus Polemaeanus'un hatırına, oğlu Jalius Aquli tarafından M.S. 135 yılında yapılmıştır. 1904 yılında İzmir civarında yapılan kazılarda bulunmuştur. Mermerden yapılmış olan bu enfes kütüphanede kitap tomarları duvarlara yapılan oyuklara yerleştiriliyordu. Mermerlerden yapılmış olan binanın büyük bir okuma salonu olup, tavandan ışık alıyordu.³⁷ İskenderiye ve Bergama kütüphanelerinden sonra dünyanın en eski ve büyük kütüphanesi olan Efes Celsus

³⁴ Adnan Ötügen, A.g.e., s.16.

³⁵ Nuray Yıldız, A.g.e., s.16.

³⁶ Adnan Ötügen, A.g.e., s.16.

³⁷ Adnan Ötügen, A.g.e., s.17.

Kütüphanesine bugünde var olan 9 basamaklı merdivenle çıkılırdı. Kitapların rutubetlenmemeleri için iç duvarlar dış duvarlardan bir koridorla ayrılmış ve boşluklar meydana getirilmişti. Yüksekliği 16 metreyi bulan kütüphanede süs olarak yapılmış olan heykeller, kabartmalar bulunuyordu. Bu kabartma ve heykeller bugün Viyana müzesindedir.³⁸

2.5. Ortaçağ Kütüphaneleri

Ortaçağ M.S. 4. yüzyılda başlar 15. yüzyılda biter. Bu devrin en önemli özelliği mutaassıp Hıristiyanlığın ortaya çıkarak eski Yunan ve Roma medeniyetlerine ait eserlerin yok edilmesi, bu medeniyetlerden geriye kalan din ve kültür kurumlarının yıkılışı, bilimin Hıristiyanlık baskısı altına almasıdır. Bu durum 14. yüzyılın başına kadar devam eder. Kütüphanelerde bu dönemde Hıristiyanlık baskısı altında kalmıştır. Ortaçağda kitabın şeklinde gelişmeler olmuş, Yunan ve Roma devrinde tomar biçiminde olan kitap, Ortaçağda bugünkü şekline benzer hale gelmiş, kitaplar papirus üzerine değil daha dayanıklı olan parşomen (pergamert) üzerine yazılmıştır.³⁹

İlk zamanlarda Ortaçağ manastırları dini olmayan fikir ve sanat eserlerinin en büyük düşmanı idi. Fakat daha sonra bu kurumlar ortaçağ boyunca kitapların ve kütüphanelerin korunduğu en önemli yerler haline geldi. Bu manastırlarda çok yoğun çalışmalar yapılıyor, kitaplar büyük bir özenle (istinsah) çoğalıyor ve bunu bir ibadet gibi yapıyorlardı.⁴⁰ Tüm ortaçağ boyunca çoğaltılan kitaplar, manastırlardan dışarı çıkartılmadı. En önemli kitap yazma atölyelerinin bulunduğu yerler ise Fulda, Reichenau ile Ratisbonne manastırları idi.⁴¹

Kilise ve manastırlarda yazma eserler öylesine titizlikle çoğaltılıyordu ki kâtiplerin sürekli kitap yazmalarını sağlamak için manastırlara giriş çıkışı yasaklıyorlar, yangın tehlikesine karşı suni aydınlatma yaptırıyorlar, bu sebeple çalışmalar gün ışığında yapılıyordu.⁴² Ortaçağ yazmaları toplu bir çalışmanın ürünüdür. Gerek yazı gerek süsleme olarak bir yazma kitap, bir çok sanatçının elinden geçerek tamamlanıyordu. Hatta kalem ve mürekkep hazırlayan ekipler oluşturulmuştu.⁴³ Ortaçağda bir çok eserin korunması ve Hıristiyan Avrupa'nın elinde yok edilmemesi için kitap ve kütüphanelerin İstanbul'a (Constantinopol) kaçırıldığı ve 9. yüzyıla kadar burada saklandıkları bilinmektedir. Ortaçağdaki en büyük manastırlarda bile kitap sayısı 600'ü bulmamaktadır.⁴⁴ Bu da Yunan ve Roma devrinde kütüphanelerdeki kitap sayısı ile karşılaştırıldığında ortaçağda Hıristiyanlık

³⁸ Mehmet Tunay, Efes Celsus Kütüphanesi, T.K.D.B. XIX 3, s.186.

³⁹ Adnan Ötügen, A.g.e., s.18.

⁴⁰ Adnan Ötügen, A.g.e., s.19.

⁴¹ Orhan Öcal, Kitabın Evrimi, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1973, s.89.

⁴² Orhan Öcal, A.g.e., s.85.

⁴³ Orhan Öcal, A.g.e., s.88.

⁴⁴ The Encyclopedia Americana, New-york American co, s.355.

baskısının bilimi, dolayısıyla kütüphaneleri menfi yönde nasıl etkilediğini göstermektedir.

2.6. Rönesans Devri Kütüphaneleri

14. yüzyılın başında antikitenin (Eski Yunan, Roma) fikir ve toplum hayatına hayranlık duyan yeni bir akım ortaya çıktı. Özellikle Avrupa'da ortaya çıkan bu cereyan kısa bir zamanda tüm Avrupa'yı sardı ve buna (Renaissance) Rönesans denildi. Bu devirde büyük bir iştiyakla Yunanca ve Latince öğrenilmeye ve bu dillerdeki eserler tercüme edilmeye başlandı. Bu dönemde kâğıt ve matbaanın icat edilmiş olması ve ilim adamlarının merkezi durumunda olan İstanbul'un Osmanlıların eline geçmesi ile burada bulunan ilim adamlarının Avrupa'ya yayılması, Avrupa'da ilmi yeniden canlandırdı.⁴⁵ İlim hayatındaki bu canlılık ister istemez kitap ve kütüphanelerin önemini ortaya çıkardı. Kitap ve kütüphaneye ilgi arttı.

Bu dönemde Avrupa'da heyetler oluşturuldu. Roma ve Yunan eserlerinin toplanması sağlandı. Ortaçağda ortadan kaldırılan Halk Kütüphaneleri de 14. ve 15. yüzyıllarda yeniden kurulmaya başlandı. Floransa, Urbino, Napoli'de önemli kütüphaneler oluşturuldu. Bu kütüphaneler halka açıktı. Halk rahatlıkla kullanıyordu. İçlerinde sadece din eserleri değil, her konudaki eseri de bulunduruyordu. İçinde sadece dini eser bulunduran ortaçağ kütüphaneleriyle de bu yönüyle çok farklıydı.⁴⁶ Yalnız bu kütüphanelerde de ortaçağdan kalma bir adet olan, kitapların zincirlerle raflara bağlanarak okuyucuya sunulması devam ediyordu.⁴⁷ Kütüphaneler bu usulü kitapların çalınmaması için uyguluyorlardı.

Rönesans döneminde kitap biriktirme, kütüphane kurma, halkta bir zevk haline geldi. Ortaçağda bu zevk sadece kilise ve manastırlara aitti. Rönesans döneminde halka açık kütüphanelerin en önemlileri; Floransa'daki Laurenziano, Vatikan Kütüphanesi, Nationale Biblioteque kütüphanesidir.⁴⁸ Halen Bibliyotek National dünyanın ünlü kütüphaneleri arasındadır.

3-İSLAM-TÜRK DÜNYASINDA KÜTÜPHANELER

3.1. İlk İslam Kütüphaneleri

İslam dininde okumaya, kitaba özel bir önem verilmişti. Kuran'ın 'oku' emrine uyarak Müslümanlar kâğıdı, kitabı ve kütüphaneyi kutsal saymışlar, İslam hükümdarlarının çoğu halka açık kütüphaneler kurmuşlardır. Müslümanlar Şiraz,

⁴⁵ Adnan Ötügen, A.g.e., s.21.

⁴⁶ Adnan Ötügen, A.g.e., s.22.

⁴⁷ Adnan Ötügen, A.g.e., s.23.

⁴⁸ Orhan Öcal, A.g.e., s.265.

Kurtuba, Kahire ve diğer büyük kentlerde duvarları çeşitli taşlarla süslü kütüphaneler kurmuşlardır. Bu kütüphanelerde okuma salonu, istinsah (çoğalma) odası bazı kütüphanelerde musiki odaları da mevcuttu.⁴⁹ Halka açık ilk İslam kütüphanesi sayılan Dar-Al Hikme Abbasi halifelerinden Memun tarafından Bağdat'ta kurulan kütüphanedir. Halife Memun bu kütüphaneye konulmak üzere Bizanstan bir çok eseri getirtti ve bunları Arapça'ya tercüme ettirdi. Bu kütüphane 1258'de Moğollar tarafından yakıldı. Önemli ikinci kütüphane de Fatimiler zamanında Kahire'de kurulan 'Hikmet Yurdu' adlı kütüphanedir. Bu kütüphane varlığını son Fatimi halifesi Al-Adid'in ölümüne kadar sürdürdü. Kütüphanede 6500 civarında matematik, astronomi gibi müsbet ilimlere ait eserler yer alıyordu.⁵⁰

Kurtuba Emevileri de önemli bir kütüphane kurmuşlardır. Yine Harun Reşid'in kurduğu kütüphane de ilk İslam kütüphanelerinin önemlilerindendir.⁵¹

3.2. Ortaasya Türklerinde Kütüphane

Türklerde ilk kütüphane örneklerine Uygur Türklerinde rastlanmaktadır. Marujo d'Ohsson 'Moğol Tarihi' adlı eserinde Uygurlarda halka açık kütüphanelerden (Halk kütüphaneleri) bahsetmektedir. Uygur kütüphanelerinden kalan 30.000 yazma eser Karakoça ve Turfan kazılarında batılıların eline geçmiş ve bunlar Berlin devlet kütüphanesine nakledilmiştir. Kitaplar deri ve kâğıt üzerine yazılmış olup, bu eserlerde bir kitap sanatının oluştuğu gözlenmektedir.⁵² Bu kütüphanelere ilk rastlayan Sir Avrel Stein, so-ço nehrinin yakınında Tun-Huang vadisinde Bin-Buda mağarasında bulmuştur. Bu mağaraya düşmanlardan korunmak için kitapların saklandığı ve burada kitapların konulduğu kısmın duvarla örülmüştür. 1000 yıl kadar kapalı kalan bu eserlerin bozulmadan kalmaları büyük bir şanstır. Bu eserlerden bir kısmı da halen Londra'daki kütüphanelerde olduğu bilinmektedir.⁵³ Yaklaşık olarak 9. yüzyıla rastlayan bu dönem Türklerin Müslümanlığı kabul ettikleri devre rastlamaktadır. Türkler İslamiyete geçtikten sonra bol miktarda medreseler açıp, medreselerin içinde de kütüphaneler kurdular. Türk hükümdarları saraylarında büyük kütüphaneler kuruyorlardı. Gazneli Mahmud'un saray kütüphanesi bunların en önemlilerindendir. Türkler büyük fetih ve devletçiliklerinin yanında ilim ve sanata da önem vermişlerdir. Çeşitli sosyal kurum ve kültür kuruluşlarının yanında kütüphaneler kurmayı da ihmal etmemişlerdir. Hükümdarlardan, her sınıf vatandaşa kadar, çeşitli kütüphaneler kurmuşlar ve bunların yaşayabilmeleri için de zengin vakıflar geliştirmişlerdir.⁵⁴

⁴⁹ Orhan Öcal, A.g.e., s.270.

⁵⁰ Adnan Ötügen, A.g.e., s.20.

⁵¹ Adnan Ötügen, A.g.e., s.21.

⁵² Müjgan Cumbur, "Türk Kütüphaneciliğinin Tarihi Kökleri", T.K.D.B. XVII, 3, s.105.

⁵³ Müjgan Cumbur, A.g.m., s.106.

⁵⁴ İsmet Binark, "Eski Türk Kütüphanecilik Sanatları", T.K.D.B. XVII, 3, s.143.

3.3. Selçuklularda Kütüphane:

Büyük Selçuklu İmparatorluğu devrinde kurulan kütüphaneler hakkındaki bilgiyi Yakut-ı Hamevi'nin 'Mucem ül-Buldan' adlı eserinde anlatılmaktadır. Bu eserde, Selçuklular döneminde Merv şehrinde kurulan 10 kütüphaneden detaylı olarak bahsedilmektedir. Bunlardan ikisinin Ulu Cami içinde olduğu ve içlerinde 12.000 cilt eserin bulunduğu belirtilmektedir.⁵⁵ büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde kurulan önemli kütüphanelerden birisi de Nizam ül-Mülk'ün Bağdat ve Nişabur'da kurduğu kütüphanelerdir. Kıymetli el yazmalarıyla dolu olan bu kütüphaneler Nizam ül-Mülk'ün kendi adıyla anılan Nizamiye Medreseleri içinde idiler.⁵⁶ Selçuklular döneminden kalan bu zengin koleksiyonların çoğu, çeşitli kütüphanelere dağılmıştır. Bunlardan bir kısmı da Konya'daki Sadrettin Konevi kütüphanesindedir.

Gerek Selçuklular, gerekse beylikler döneminde Anadolu'nun bütün kültür merkezlerinde pek çok medresenin açıldığı bilinmektedir. Her medrese içinde bir kütüphanenin var olduğu ve bu kütüphanelerden müderrislerin ve öğrencilerin yararlandığı bilinmektedir.⁵⁷ Medreselerdeki zengin koleksiyonların bir kısmı bugünkü halk kütüphanelerindedir.

3.4. Osmanlı Kütüphaneleri

Bugünkü kütüphanelerimizde bulunan yazma kitapların çoğunun Osmanlı kütüphanelerinden intikal ettikleri bilinmektedir. Osmanlı kütüphanelerinin ilk oluşturuldukları yerler medreselerdi. Medreselerde bulunan kütüphanelerden, müderrisler (hocalar) ve öğrenciler yararlanıyorlardı. Orhan Bey zamanında ilk medrese (1332) İznik'te açıldı. Yine Orhan Bey zamanında ikinci medrese Bursa'da açıldı. Bu medreseler içindeki kütüphanelerde bulunan kitapların çoğu Arapça idi. Bu kitapların konuları ise fıkıh, kalam yanında aklı ilimler, mantık ve riyaziyatla ilgili eserlerdi.⁵⁸

Osmanlı döneminde kütüphanelerin en çok geliştiği ve değer verildiği dönem ise Fatih Sultan Mehmed'in hükümdarlık dönemine rastlar. Fatih devri kütüphanelerini üç gurupta toplamak mümkündür. Bunlar; a) Fatih'in özel kütüphaneleri, b) halkın faydalanması için açtığı kütüphaneler, c) Fatih döneminde devlet adamları ve bilim adamlarının kendi kütüphaneleri.⁵⁹

Fatih ilk özel kütüphanesini Manisa'da şehzadeler sarayında kurdu. Fatih önemli ikinci kütüphaneyi ise Edirne'de kurdu.⁶⁰ Osmanlılarda yaygın olan diğer bir

⁵⁵ Müjgan Cumbur, A.g.m., s.107.

⁵⁶ Müjgan Cumbur, A.g.m., s.108.

⁵⁷ Müjgan Cumbur, A.g.m., s.110.

⁵⁸ A.: Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim ve Din, İstanbul Maarif Matbaası, 1943, s.1-3.

⁵⁹ Müjgan Cumbur, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği", T.K.D.B. VI 4, s.2.

⁶⁰ Müjgan Cumbur, A.g.m., s.4.

kütüphane ise Cami kütüphaneleri idi. Cami ve mescidler kurulurken kurucular caminin bir köşesine sevap amacıyla gerek camiye gelen kişilerin okuması, gerekse cami görevlilerinin okuması için dolaplara kitaplar koyarlardı. Bu kitapların konuları daha çok, Kuran, Hadis, Akaid, Fıkıh gibi dini ilimler yanında edebi, tarihi, tıbbi eserler de bulunurdu.⁶¹ Osmanlı kütüphaneleri içinde yaygın olan kütüphane türlerinden biri de tekke kütüphaneleridir. Burada tasavvufi, dini ve edebi eserler yer alırdı. Dergah ve tekke mensupları buralardan yararlanırdı. Ayrıca Osmanlı kütüphaneleri içinde türbe ve hastane kütüphaneleri de oldukça yaygındı. Padişahların saraylarında bulunan saray kütüphaneleri ile devlet ve ilim adamlarının kendi özel kütüphaneleri de bir hayli yaygındı. Mekteb-i Sıbyan, Enderun ve Galatasaray Mektebi'nde olduğu gibi kurulmuş olan okul kütüphanelerinin varlığı da bilinmektedir.⁶²

Osmanlı dönemine ait en önemli kütüphaneler ise müstakil binalarda kurulan halk kütüphaneleridir. Bunların yönetmelikleri, çalışan memurların özellikleri, zengin kitap koleksiyonları ile zamanımızdaki kütüphanelere çok benzemektedirler. Bunların en meşhurları; Köprülü kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Atif Efendi, Aşir Efendi kütüphaneleridir. Osmanlılar Türk hakimiyetine sonradan giren yerlerde de önemli kütüphaneler kurmuşlardır. Bunlar Yugoslavya'da 15, Rodos'ta 4, Midilli'de 3, Kıbrıs'ta 3 kütüphane kurmuşlardır.⁶³ Osmanlı döneminde kütüphanelerdeki kitaplar; yangınlar, tabii afetler ve yabancıların yurt dışına kaçırmalarıyla azalmıştır. Zamanımıza çok azı intikal etmiştir.

Sonuç:

Her meslekte olduğu kütüphanecilik mesleğinin de, kütüphanelerin de bir tarihi vardır. Kütüphanelerin tarihi, kültür tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. İnsanlar düşündüklerini taş, toprağa çizmeye, karalamaya, yazmaya başlamaları ile birlikte kitap ve kütüphane olgusu da ortaya çıkmıştır. İnsanlar yazıyı öğrendikten sonra, aralarında yaptıkları anlaşmaları, kendi içlerindeki uyulması gereken kuralları kil tabletlere, deri üzerine, papirus bitkisine yazarak çoğaltmış ve saklamışlardır. Bu yazılı dokümanların korunması ve saklanması mecburiyeti kütüphane olayını zorunlu kılmış, kütüphanelerin tarihi böyle başlamıştır.

Kütüphanelerin tarihi çok eskiye dayanmasına rağmen, kütüphaneleri çalıştıran ve organize eden, yöneten ve yaşatan kütüphanecilik mesleği modern anlamda ancak 1876 yılında Amerikalı Melvil Dewey tarafından başlatılmıştır. Dewey ilk defa 1876 yılında bu işi bir okul olarak başlatmış ve halen kütüphanelerde yaygın bir biçimde kullanılan Dewey onlu sınıflama sistemini icat etmiş ve

⁶¹ Müjgan Cumbur, "Türk Kütüphaneciliğinin Tarihi Kökleri", T.K.D.B. XII, 1-2, s.113.

⁶² Müjgan Cumbur, A.g.m., s.114-115.

⁶³ Müjgan Cumbur, A.g.m., s.116.

kütüphanelere uygulamıştır. Bu tarihten sonra Amerika ve Avrupa'nın bir çok yerinde kütüphanecilik okulları açılmış, kütüphaneciler yetişmiş büyük ve modern kütüphaneler kurulmuş, bugünkü duruma gelinmiştir.

Türkiye'de ilk kütüphanecilik öğrenimi yapma olanağından yararlanan kişi İstanbul Üniversitesi kütüphane Müdürlüğünden emekli olan Fehmi Edhem Karatay'a aittir. Karatay yurt dışında kurs gördükten sonra yurda dönüp 1925-1926 yıllarında İstanbul kütüphanelerinde çalışan 30 kadar memura kurs vermiştir. İkinci kütüphanecilik kursu ise Ankara'da Yüksek Ziraat Enstitüsü Kütüphanesinin kurulmasına yardım eden Dr. Josef Stummvoll tarafından 1936 yılında Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsünde verilmiştir. Bu kursa da 30-40 kişi katılmıştır.⁶⁴

1952 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde kütüphanecilik enstitüsü, daha sonra bölüm, Hacettepe Üniversitesi'nde bölüm, İstanbul Üniversitesi'nde bölüm, Atatürk Üniversitesi'nde de bölüm olarak açılmış ve öğretim faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Bibliyografya:

- Adivar, Abdullah Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim. İstanbul Maarif Matbaası 1943.
- Binark, İsmet, "Eski Türk Kitapçılık Sanatları", T.K.D.B. XVII, 3, s.143-150.
- Binark, İsmet, "Eski Devrin Kitapçıları", T.K.D.B., XVI 2, s.155-162.
- Cumbur, Müjgan, "Türk Kütüphaneciliğinin Tarihi Kökenleri", T.K.D.B. XII 3-4, s.105-116.
- Cumbur, Müjgan, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği", T.K.D.B. VI, 4, s.2-16.
- Encyclopedia Britanica, a New Survey of Universal Knowledge Chicago, encyclopedia L. td. 1980.
- Ersoy, Osman, "Kütüphanelerimizin Çağımızdaki Önemi", T.K.D.B. X, 1-2, s.2-8.
- Karatay, Fehmi Ethem, "Kütüphane, Tarihi Menşei Hülasa-i Tarihiyesi", T.K.D.B. XVII, 1, s.15-23.
- Öcal, Orhan, Kitabın Evrimi, Ankara Türkiye İş Bankası 1971.
- Ötügen, Adnan, Bibliyotekçinin El Kitabı, Ankara, Milli Eğitim Basımevi 1947.

⁶⁴ Adnan Ötügen, "Türkiye'de Kütüphanecilik Öğrenimi Tarihiçesi", T.K.D.B. V 1-2, s.6.

Ötüken, Adnan, "Türkiye'de Kütüphanecilik Öğreniminin Tarihçesi", T.K.D.B. V 1-2.

Şenalp, Leman, "Eski Çağlarda Kütüphaneler", T.K.D.B. VI 3, s.40-44.

the Encyclopedia Americana Newyork Am, co 1970.

Tuncay, Mehmet, "Efes Celsus Kütüphanesi", T.K.D.B. XIX 3, s.186.

Yıldız, Nuray, Eski Çağ kütüphaneleri, İstanbul, Marmara Üniv. 1985.

Yurdadoğ, Berrin, Kitaplık Bilim Terimleri Sözlüğü, Ankara, Türk Dil Kurumu 1974.